

УДК: 94(71+72+73):339.9.012.42:327

DOI: 10.26661/zhv-2019-1-53-39

Особливості інтеграційної взаємодії країн Північної Америки в рамках угод про вільну торгівлю: НАФТА та НАФТА 2.0

М. М. Бессонова

*Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»,
bessonm@gmail.com*

Ключові слова: НАФТА, НАФТА 2.0., США, Канада, Мексика, угода про вільну торгівлю

Стаття присвячена огляду основних аспектів угод про вільну торгівлю між США, Канадою та Мексикою, що діяли з 1994 р. та що передбачені у нових домовленостях, узгоджених наприкінці 2018 р. Окрім традиційних для угод про вільну торгівлю економічних аспектів, характеризується низка неторговельних вимірів, які доповнюють економічну, торговельну та інвестиційну співпрацю північноамериканських країн в рамках НАФТА та оновленої угоди, яку умовно називають НАФТА 2.0. Серед них важливе місце займають питання охорони праці, захисту навколишнього середовища, культури, інтелектуальної власності, гендерної рівності та підтримки корінних народів.

The peculiarities of the integration interaction of the North American countries in the framework of free trade agreements NAFTA and NAFTA 2.0

M. Bessonova

Institution "World History Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine"

Key words: NAFTA, NAFTA 2.0., USA, Canada, Mexico, free trade agreement

The paper is focused on the overview of the main aspects of the North American free trade agreements known as NAFTA (1994) and NAFTA 2.0 (2018). Cooperation of the USA, Canada and Mexico within NAFTA is dealing with liberalization of trade, elimination of tariffs, greater access to the mutual markets, investments, services etc. The old agreement was completed with the supplementary arrangements on environmental and labor cooperation, which were fixed in additional acts. Since 1994, all three countries have demonstrated mixed (positive and negative) views on integration within NAFTA both among experts and ordinary people. There was a perception of the need to revise the terms of the free trade agreement, but there was never any thought about the complete cancellation of the deal. U.S. President Trump initiated the reconsideration of NAFTA, which led to the emergence of a new agreement, now called NAFTA 2.0. It deals mainly with the economic and trade issues, investments and access to the markets, requirements to the producers, consumer protections etc. But it was also negotiated about such issues as protection of the environment, labor, intellectual property and copyright, culture, gender equality and support of indigenous peoples.

In general, among the main features of the integration interaction within North America, the following can be named: (1) the continuity of economic and political cooperation that has been started since the establishment of bilateral ties between the USA, Mexico and Canada; (2) the comprehensive nature of cooperation within NAFTA's structures and new agreements; (3) the importance of such issues as labor, environment, gender equality and non-discrimination which are interpreted as the essential part and basis for the free trade; (4) the implementation of cooperation on both governmental and local levels.

Перегляд умов Північноамериканської угоди про вільну торгівлю та підписання нових домовленостей між США, Канадою та Мексикою наприкінці 2018 р. активізував увагу експертів та аналітиків, які відстежують розвиток одного з найпотужніших інтеграційних об'єднань у світі. Для вітчизняних фахівців ця проблематика також є актуальною, з огляду на те, що Україна має важливі для неї економічні зв'язки з США та Канадою: Україна включена до переліку країн, що мають доступ до Генералізованої системи преференцій США [1], завдяки яким є можливість безмитного ввезення на територію США понад 3800 видів товарів [2]; з 1 серпня 2017 р. діє угода про вільну торгівлю України з Канадою. Тож, цілком вірогідно що фахівці з економічних, торговельних, інвестиційних питань ретельно аналізуватимуть вплив нових домовленостей на реалізацію умов чинних двосторонніх угод США, Канади й Мексики з Україною саме з економічної точки зору.

Метою даної публікації є узагальнюючий огляд основних особливостей інтеграційної взаємодії країн північноамериканської зони вільної торгівлі в рамках угоди, що діє з 1994 р., так і в її оновленому варіанті 2018 р.

Найбільший внесок у вивчення розвитку північноамериканської інтеграції зроблено американськими, канадськими та мексиканськими авторами. Перелік здійснених ними досліджень настільки великий, що це потребує окремої узагальнюючої роботи, тож зауважимо лише те, що серед них є й колективні праці, і роботи окремих дослідників, публікації експертів та аналітиків, що мають практичний характер [3-6]). Умови оновленої угоди між США, Канадою та Мексикою, що були підписані наприкінці 2018 р., презентовані переважно у публіцистичних матеріалах: спеціалізованих, інформаційних, оглядових [7].

Значимо, що проблематика економічної інтеграції між трьома північноамериканськими країнами вже ставала об'єктом вітчизняних досліджень, до того ж її узагальнююча характеристика увійшла до багатьох підручників з економіки, економічної та політичної географії, історії, міжнародних відносин тощо. Окрім загальних розділів про північноамериканську інтеграцію, автори фокусували свою увагу на характеристиці економічних показників, ставленню еліт та пересічних мешканців до переговорних процесів щодо укладення угод про вільну торгівлю, наслідках для країн учасниць тощо [8, 9] Автором цього матеріалу також здійснювалися спроби розглянути різні виміри співпраці США, Канади та Мексики в рамках північноамериканського інтеграційного

об'єднання [10, 11], тож представлена публікація є продовженням вже здійснених досліджень.

Варто розпочати з того, що основою зовнішньополітичної та інтеграційної взаємодії країн Північної Америки вважаються давні зв'язки та географічна близькість. Підґрунтям для сучасної інтеграції трьох країн стало двостороннє співробітництво США, Канади і Мексики, яке має різні дати започаткування та ступінь активності. Так, дипломатичні відносини між країнами були встановлені: у 1822 р. між США та Мексикою, у 1927 р. – між США та Канадою, у 1944 р. – між Канадою та Мексикою, хоча економічні та торговельні контакти розпочалися значно раніше [12]. На початку ХХІ ст. окрім двосторонніх взаємин США, Канада та Мексика співпрацюють у низці об'єднань, серед яких Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво (АРЕС), Велика двадцятка (G-20), Організація Американських держав, Організація економічного співробітництва та розвитку, ООН тощо.

Однак основою сучасної інтеграційної взаємодії трьох північноамериканських країн є економічні та політичні зв'язки в рамках континенту. Так, у другій половині ХХ ст. в рамках трьохстороннього співробітництва була започаткована наступна ініціатива: у 1991 р. був заснований тристоронній форум урядовців з транспорту і статистичних агентств Сполучених Штатів, Канади і Мексики – «Статистика Північноамериканських перевезень» (North American Transportation Statistics) [13]. Призначенням цього форуму стала організація та підтримка обміну інформацією (статистичними даними) між трьома країнами з приводу усіх вимірів перевезень та транспортування у Північній Америці. Продовженням цього є низка інших ініціатив та проектів, спрямованих на розвиток трансконтинентальних магістралей, що поєднують Канаду та Мексику через США [14].

Найбільшу роль у зовнішньополітичній та інтеграційній взаємодії США, Канади та Мексики упродовж 25 років відіграла Північноамериканська угода про вільну торгівлю між Канадою, Мексикою та США (North Atlantic Free Trade Agreement, NAFTA, далі – НАФТА), що вступила у дію 01 січня 1994 р. Означена угода була націлена не тільки на лібералізацію торгівлі, скорочення і подальше скасування тарифних і нетарифних бар'єрів. Вона стосувалася й широкого кола інших питань, серед яких найважливішими були: інвестування, лібералізація сфери послуг, права на інтелектуальну власність тощо.

Ключовими моментами угоди була детальна регламентація багатьох аспектів економічних

відносин між сусідніми країнами, а саме: скасування всіх мит на товари, якими торгують між собою США, Канада і Мексика, до 2010 р.; поетапне скасування значного числа нетарифних бар'єрів у торгівлі товарами і послугами; пом'якшення режиму для північноамериканських капіталовкладень у Мексиці; лібералізація діяльності американських і канадських банків на фінансовому ринку Мексики; захист північноамериканського ринку від експансії азійських і європейських компаній, що намагаються уникнути американських мит шляхом реекспорту своїх товарів у США через Мексику; створення американсько-канадської арбітражної комісії тощо.

Більшість експертів відзначала, що угода принесе «скромні» результати економікам США і Канади, оскільки між обома країнами вже існувала угода про вільну торгівлю, та були встановлені порівняно невеликі обмеження у торгівлі і в області транскордонних інвестицій. Найбільше переваг передбачалося для економіки Мексики, бо впровадження угоди мало вплинути на проведення економічних реформ у цій країні з метою створення сприятливого підприємницького клімату для американських і канадських експортерів та інвесторів. Окрім цього, очікувався приплив капіталів, збільшення зайнятості у самій Мексиці, розширення експорту в США і Канаду, а також отримання доступу до нових технологій і природних ресурсів.

Особливістю інтеграційної взаємодії США, Канади й Мексики було те, що НАФТА, яка функціонувала 25 років, стосувалася не тільки торговельних питань. Дуже серйозне значення як під час переговорів щодо підписання угоди, так і з початком її реалізації мали питання трудової та екологічної співпраці, щодо яких у 1993 р. були проведені окремі переговори та підписання двох додаткових угод, які почали діяти також з 01 січня 1994 р. Більшість фахівців відзначає, що прийняті додаткові угоди з екологічної та трудової співпраці розширили коло домовленостей між трьома країнами та вивели північноамериканський інтеграційний процес за межі власне економічних і виробничих чинників.

Екологічна співпраця реалізовується в рамках Північноамериканської угоди про екологічне співробітництво (North American Agreement on Environmental Cooperation) [15]. Згідно з угодою важливими напрямками співпраці у природоохоронній сфері між США, Канадою та Мексикою є наступні: контроль за зміною клімату, підтримка локальних екосистем, впровадження «зеленої економіки», контроль за забрудненням довкілля,

дотримання екологічного права. Традиційними напрямками співпраці у сфері екології між країнами НАФТА залишаються: попередження подальшого забруднення навколишнього середовища та зміни клімату; уніфікація норм викидів шкідливих речовин; узгодження з міжнародними екологічними нормами; мінімізація негативного впливу на здоров'я людей та локальні екосистеми. Важливим аспектом партнерства Канади, Мексики та США в рамках означеної угоди є налагодження зв'язків з місцевими громадами та залучення їх до співпраці з міжурядовими органами. Важливу складову становить орієнтація на екологічні освітні цілі; відкритість до громадськості (тримовний сайт з актуальною інформацією, акаунти у соціальних мережах) [16].

Іншою додатковою домовленістю було підписання Північноамериканської угоди про трудову співпрацю (North American Agreement on Labor Cooperation) та створення відповідна Комісія з охорони праці, спрямована на вирішення трудових питань між членами НАФТА та ефективного виконання національного трудового законодавства [17]. У рамках партнерства з питань охорони праці, були заплановані та здійснені відповідні зміни у трудовому законодавстві Канади, Мексики та США в галузі виробничих відносин (з питань свободи асоціацій та прав на участь в організаціях, права на колективний захист власних інтересів та право на страйки тощо).

Як вказують експерти, на відміну від європейського інтеграційного проекту, розпочатого здебільшого «зверху» завдяки політичній волі керівників західноєвропейських країн, формування північноамериканського господарського комплексу здійснювалося переважно «знизу», бо рушійною силою інтеграційних процесів на просторі Північної Америки виступили транснаціональні корпорації (ТНК), переважно американські, які прагнули перетворити весь регіон на єдину виробничу і торговельну площадку. Що стосується урядів північноамериканських держав, то вони підключалися до об'єднаних проєктів з метою вироблення та затвердження системних норм і правил регіональної економічної гри, а також, при необхідності, для захисту комерційних та фінансових інтересів «своїх» ТНК [18, с.17].

Після більш ніж двох десятиліть дії НАФТА експерти оцінювали відносини між країнами Північної Америки як асиметричне партнерство. При цьому, якщо раніше мова велася передусім про США – Канаду та США – Мексику [19], то у 2010-х рр. вже і про формування такого асиметричного партнерства між Канадою та Мексикою.

Варто відзначити, що інтеграційні процеси перебували під пильною увагою громадської думки всіх трьох країн від часу початку переговорів про створення Північноамериканської зони вільної торгівлі. Після першого десятиліття дії угоди про вільну торгівлю громадська думка у Мексиці, Канаді та Сполучених Штатах мала тенденцію бути позитивною по відношенню до НАФТА і перспектив розширення вільної торгівлі по всій півкулі (позитивна оцінка НАФТА: Мексика – 64 % респондентів (2004 р.), Канада – 70 % (2003 р.), США – 47 % (2004 р.) [20].

Тим не менш, на думку дослідника С. Вебера, який зробив узагальнення кількох опитувань громадської думки у трьох країнах, кожна країна вважає, що «трава зеленіша на іншій стороні» [20]. Незважаючи на підтримку НАФТА, громадськість Канади та Мексики бачила свою країну як ту, яка «програла» в НАФТА, і сприймали Сполучені Штати як країну, яка «виграла». З іншого боку, американська громадськість, навпаки, розглядала Мексику як країну, яка найбільше виграла від НАФТА (таку думку підтверджують дані опитувань у середині 2000-х рр. та дослідження періоду переговорів про оновлену угоду (2017 р.) [20, 21].

Навколо НАФТА постійно точилися дискусії у всіх трьох суспільствах – як на рівні експертів та політиків, так і на рівні пересічних громадян. У США, Канаді [8] та Мексиці неодноразово спалахували дискусії щодо необхідності перегляду умов НАФТА, внесення змін чи доповнень. Наприклад, з часу підписання угоди у 1993 р. виникла нова специфіка (поширення електронної торгівлі; актуалізація потреби захищати інтелектуальну власність у нових інформаційних умовах), яка не враховувалася при розробці домовленостей про створення тристоронньої зони вільної торгівлі на початку 1990-х рр. Втім, спільним було те, що питання про необхідність скасування угоди не піднімалося.

Після приходу до влади у США Д. Трампа, який у своїх передвиборчих обіцянках наголошував на необхідності перегляду НАФТА [22], американською стороною було ініційоване підписання нової угоди. У 2017-2018 рр. відбулася низка переговорів між представниками США, Канади та Мексики. Більш інтенсивно процес узгодження відбувався між США та Мексикою, що по суті перетворилося на двосторонні переговори, тож Канада була вимушена приєднатися до них, аби не залишитися осторонь нових домовленостей.

У результаті, переговори, що офіційно стартували 16 серпня 2017 р., завершилися 30 листопада 2018 р., коли була підписана нова угода.

Як відзначають експерти та спостерігачі, під час переговорів канадська та мексиканська сторони часто виступали з доволі спорідненими позиціями, спрямованим на спротив політичному тиску з боку США [23].

Цю угоду експерти вже називають «НАФТА 2.0.» чи «Нова НАФТА», втім її офіційна назва для кожної з країн учасниць є різною. Так, для США це «Угода між США, Мексикою та Канадою» (USMCA) [24], для Канади – «Угода між Канадою, Сполученими Штатами та Мексикою» (CUSMA англ. мовою, та ACEUM французькою) [25], для Мексики – «Угода між Мексикою, Сполученими Штатами та Канадою» (Т-МЕС) [26]. До моменту ратифікації нової угоди урядами трьох країн – попередня угода НАФТА залишається діючою.

Нова угода передбачає співпрацю між трьома країнами у таких сферах як торгівля товарами, цифрова торгівля, сільське господарство, автомобілебудування та автомобільна торгівля, врегулювання трудових спорів, навколишнє середовище, культура, енергетика, сфера фінансових послуг, державні закупівлі, інтелектуальна власність, а також права корінних народів та гендерні права [27]. Наприклад, у сфері торгівлі товарами мають зберігатися вже досягнуті домовленості про зниження тарифів, що були започатковані в рамках НАФТА. У сфері автомобілебудування та продажу авто домовлено про те, що автомобільна техніка, 75% компонентів якої вироблені у США, Канаді чи Мексиці, має продаватися з нульовим тарифом (раніше цей показник становив 62,5%, хоча пропозиція Трампа становила 85%). До того ж, домовлено що 40-45% продукції автомобілебудування має виготовлятися робітниками, чия заробітна платня до 2023 р. має становити не менше 16 доларів за годину (що має знизити потік мігрантів з Мексики). У сфері питань гендерної рівності для роботодавців передбачаються зобов'язання щодо усунення дискримінації у сфері зайнятості за ознакою статі. Для корінних народів та підприємств, що їм належать, заплановано пільговий режим у сфері послуг, інвестицій, державних закупівель тощо.

Нова угода також включає вимогу щодо офіційного перегляду її умов принаймні кожні 6 років після набуття чинності, аби вчасно реагувати на проблеми, які можуть виникнути в ході впровадження умов угоди. До того ж, домовлено про те, що термін дії угоди – 16 років, після завершення якого сторони можуть погодитися на продовження угоди ще на 16 років після кожного регулярно перегляду.

У день підписання нової торгівельної угоди (30 листопада 2018 р.) було остаточно узгоджено

умови нової Угоди про екологічне співробітництво (Agreement on Environmental Cooperation) між урядами трьох північноамериканських країн [28]. Ця домовленість покликана продовжити співпрацю у природоохоронній сфері, започатковану ще у 1994 р. Північноамериканською угодою про екологічне співробітництво. Угода була підписана 18 грудня 2018 р. та має вступити в силу після ратифікації угод про вільну торгівлю (USMCA, CUSMA та Т-МЕС). Окрім питань, що стосуються безпосередньо захисту навколишнього середовища (зменшення забруднення, збереження біологічного різноманіття, посилення управління у сфері екології та природних ресурсів), нова угода передбачає сприяння участі громадськості у розробці екологічних питань, законів, правил, процедур, політики та практики [29].

Таким чином, серед основних особливостей інтеграційної взаємодії країн Північної Америки

можна назвати наступні: (1) тяглість економічної та політичної співпраці, що була започаткована ще з часів оформлення незалежних США, Мексики та Канади; (2) комплексний характер співробітництва в рамках структур НАФТА та нових угод, які ще мають вступити в силу після ратифікації відповідними органами влади кожної з країн-учасниць; (3) питання охорони праці та захисту навколишнього середовища, гендерної рівності та недискримінації розглядаються як невід'ємні супутні чинники зони вільної торгівлі товарами та послугами; (4) реалізація співпраці та співробітництва здійснюється не тільки на рівні урядів та урядових структур, а й на рівні громад та різноманітних місцевих ініціатив. У цілому, попри виразну асиметрію існуючих відносин, вигоди від створення регіональної зони вільної торгівлі поділяються урядами всіх трьох країн.

Джерела та література

1. U.S. Generalized System of preferences. Guidebook. November 2018. Office of the United States Trade Representative Executive Office of the President Washington, D.C. 27 p. URL: <https://ustr.gov/sites/default/files/IssueAreas/gsp/GSP%20Guidebook%20November%202018.pdf> (дата звернення 15.12.2018).
2. Генералізована система преференцій США. URL: <https://usa.mfa.gov.ua/ua/ukraine-us/trade/GSP+USA> (дата звернення 13.12.2018).
3. The North American Free Trade Agreement (NAFTA): a bibliography compiled and edited by David Milne. Ottawa, 1993. 156 p.
4. NAFTA and sovereignty: trade-offs for Canada, Mexico, and the United States. Edited by J. Hoebing, S. Weintraub, M. D. Baer. Washington, D.C.: Center for Strategic & International Studies, 1996. 153 p.
5. Chambers E.J., Smith P.H. NAFTA in the new millennium. University of California, San Diego. Center for U.S.-Mexican Studies, 2002. 504 p.
6. Hufbauer G.C., Schott J.J. NAFTA Revisited: Achievements and Challenges. Washington, D.C.: Institute for International Economics, 2005. 544 p.
7. McBride J., Aly Sergie M. NAFTA's Economic Impact. Council on Foreign Relations, October 1, 2018. URL: www.cfr.org/background/naftas-economic-impact. (дата звернення 11.11.2018)
8. Булка О.В. Позиції політичних еліт Канади щодо процесу північноамериканської інтеграції (кінець 1980-х – середина 1990-х рр.). Американська історія та політика. Київ, 2017. №4. С. 237-243. URL: <http://www.americanstudies.history.knu.ua/wp-content/uploads/2018/05/23-Bulka.pdf> (дата звернення 03.11.2018).
9. Раєвич Т.І., Демиденко Т.О. Наслідки членства в Північноамериканській асоціації вільної торгівлі (НАФТА) для країн-учасниць. Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини. 2011. № 20. С. 68-71. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnpm_2011_20_16. (дата звернення 07.11.2018)
10. Бессонова М.М. Основні виміри проблем економічної інтеграції Канади з США (кінець 1980-х – початок 1990-х рр.). Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля. Науковий журнал. № 9 (79). Луганськ, 2004. С.22-28.
11. Бессонова М.М. Додаткові виміри партнерства Канади, Мексики та США в рамках НАФТА. Зовнішня політика і дипломатія: український і світовий досвід: збірник тез доповідей (23 грудня 2015, м. Київ). За заг.ред. В.Г. Ціва-того, Н.О. Татаренко. К.: ДАУ при МЗС України, 2015. С. 21-23.
12. A Guide to the United States' History of Recognition, Diplomatic, and Consular Relations, by Country, since 1776: Mexico URL: <https://history.state.gov/countries/mexico> (дата звернення 01.11.2018).
13. NATS – North American Transportation Statistics URL: <http://nats.sct.gob.mx/language/en/> (дата звернення 03.11.2018).
14. NAFTA Superhighway URL: <http://defendingwater.net/blog/2013/03/nafta-superhighway/> (дата звернення 02.11.2018).
15. North American Agreement on Environmental Cooperation 1993. URL: <http://cooperacion-internacional.conanp.gob.mx/docs/naaacs.pdf> (дата звернення 04.11.2018).

16. Див. Бессонова М.М. Основні напрямки співпраці у сфері екології країн-учасниць НАФТА на сучасному етапі. Наукові праці історичного факультету ЗНУ. Випуск 44. Т.2. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. С. 128-132. URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/44/30_2.pdf (дата звернення 04.12.2018).
17. North American Agreement on Labor Cooperation: A Guide. URL: <https://www.dol.gov/ilab/trade/agreements/naalcgd.htm> (дата звернення 05.12.2018).
18. Комкова Е.Г. Перспективи НАФТА. США * Канада: економіка, політика, культура. 2018. № 2. С. 5-19.
19. Столяр О. Публічна дипломатія в мексикансько-американських відносинах. Зовнішні справи. № 12. 2016. URL: <http://uaforeignaffairs.com/ua/blog/usi-blogi/view/article/publiczna-diplomatija-v-meksikansko-amerikanskikh-vid/> (дата звернення 01.12.2018).
20. Weber St. J. In Mexico, U.S. and Canada, Public Support for NAFTA Surprisingly Strong, Given each Country Sees Grass as Greener on the Other Side. January 23, 2006. URL: <http://worldpublicopinion.net/in-mexico-u-s-and-canada-public-support-for-nafta-surprisingly-strong-given-each-country-sees-grass-as-greener-on-the-other-side/> (дата звернення 06.12.2018).
21. Tyson A. Americans generally positive about NAFTA, but most Republicans say it benefits Mexico more than U.S. November 13, 2017. URL: <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/11/13/americans-generally-positive-about-nafta-but-most-republicans-say-it-benefits-mexico-more-than-u-s/> (дата звернення 09.12.2018).
22. Donald Trump Tells '60 Minutes' He'll «Break» NAFTA If He Has to: «It's a Disaster». September 25, 2015. URL: <https://www.hollywoodreporter.com/news/donald-trump-60-minutes-nafta-827389> (дата звернення 09.11.2018).
23. Яковлев П.П. НАФТА 2.0: торговый эквивалент геополитических трансформаций. URL: http://www.perspektivy.info/oukumena/amerika/nafta_2_0_torgovuj_ekvivalent_geopoliticheskij_transformacij_2018-10-04.htm (дата звернення 09.12.2018).
24. Agreement between the United States of America, the United Mexican States, and Canada Text. URL: <https://ustr.gov/trade-agreements/free-trade-agreements/united-states-mexico-canada-agreement/agreement-between> (дата звернення 08.12.2018).
25. Canada-United States-Mexico Agreement (CUSMA) URL: <https://www.international.gc.ca/trade-commerce/trade-agreements-accords-commerciaux/agr-acc/cusma-aceum/text-texte/toc-tdm.aspx?lang=eng> (дата звернення 08.12.2018).
26. Se firma el Tratado entre México, Estados Unidos y Canadá (T-MEC) URL: <https://www.gob.mx/se/articulos/se-firma-el-tratado-entre-mexico-estados-unidos-y-canada-t-mec> (дата звернення 08.12.2018).
27. Summary Backgrounder: Canada-United States-Mexico Agreement (CUSMA) URL: <https://www.international.gc.ca/trade-commerce/trade-agreements-accords-commerciaux/agr-acc/cusma-aceum/summary-sommaire.aspx?lang=eng> (дата звернення 01.12.2018).
28. United States, Mexico, and Canada Conclude Successful Negotiations on a Trilateral Agreement on Environmental Cooperation. November 30, 2018. URL: <https://www.state.gov/r/prs/ps/2018/11/287716.htm> (дата звернення 01.12.2018).
29. Agreement on Environmental Cooperation among the Governments of Canada, the United States of America, and the United Mexican States URL: <https://www.international.gc.ca/trade-commerce/assets/pdfs/agreements-accords/cusma-aceum/cusma-ECA.pdf> (дата звернення 01.12.2018).